

Převýchova pod dohledem Německé říše

Pracovně-výchovný tábor Hradištko na fotografiích Jiřího Jeníčka

TOMÁŠ ZOUZAL

Jiří Jeníček, známý český filmař a fotograf, dostal v roce 1943 neobvyklou zakázku. Měl pořídit snímky dokumentující podobu a činnost pracovně-výchovných táborů v Protektorátu Čechy a Morava. V unikátní kolekci, kterou Jeníček nafotil, se nacházejí také fotografie z tábora Hradištko, jímž v letech 1942–1943 prošly více než čtyři tisíce Čechů trestaných za „pracovní delikty“.

Národní archiv v Praze uchovává řadu materiálů z doby 2. světové války, mezi něž patří i fond Generální velitel neuniformované protektorátní policie. Tato funkce byla zřízena v polovině roku 1942 při správních úpravách policejních orgánů dle německého vzoru. Do působnosti velitele spadalo mj. řízení táborů, v nichž byli internováni lidé pronásledovaní z ekonomických, politických, sociálních či rasových důvodů. Některé z nich takřka upadly v zapomnění, zatímco jiné jsou veřejnosti dobře známy: jde o tzv. cikánské tábory v Hodoníně (u Kunštátu) a Letech, internační tábor ve Svatobořicích a zejména tábory pracovně-výchovné.

Poslední ze jmenovaných byly v protektorátu nejčetnější a sloužily k inter-

naci mužů i žen (včetně mladistvých), kteří se nějakým způsobem „provinili“ vůči pracovní morálce, například zahálkou nebo opuštěním zaměstnání. Nejčastěji se postihy dotkly mladých lidí z ročníků nuceně nasazených v Německu (tj. 1918–1924), kteří se s nedobrovolným pobytem v různých, nezřídka bombardovaných částech (Velko)německé říše snažili skoncovat a jejichž nedovolená absence byla trestána tímto způsobem; stejně postihováni byli však i lidé neplnící pracovní povinnosti v protektorátu. Středisek určených k této internaci vzniklo v Čechách a na Moravě celkem osm, některé i s pobočkami.

Mezi nejstarší z nich patřil pracovně-výchovný tábor Hradištko (Arbeitserziehungslager Hradischko), který byl v poslední třetině roku

1942 vytvořen kvůli naléhavé potřebě rychlého budování vojenského výcvikového prostoru Benešov (SS-Truppenübungsplatz Beneschau) a svému účelu sloužil do listopadu 1943. Tehdy došlo k přesunu osazenstva do nedalekých Břežan, rovněž na území cvičiště,¹ zatímco areál v Hradištku byl zesílením plotů a dalšími opatřeními upraven na pobočku koncentračního tábora Flossenbürg, která poté až do dubna 1945 sloužila k internaci vězňů mnoha národností, nejčastěji politických, pocházejících z Francie, Sovětského svazu a dalších zemí.

Pracovně-výchovný tábor Hradištko byl naproti tomu, stejně jako jiné takové tábory v protektorátu, určen pro internaci Čechů, a to pouze krátkodobou, trvající 2–12 týdnů. Na „převýchovu“ do něj byli posíláni pouze muži, v prvním období i hoši mladší osmnácti let, pro něž později vznikl tábor Mladkov v okrese Boskovice, zatímco ženy byly internovány v Plzni. Kapacita hradištského tábora včetně poboček činila až 1 000 osob a za dobu jeho existence, tj. od září 1942 do listopadu 1943, jím a jeho pobočkami prošlo cca 4 500 káránců.

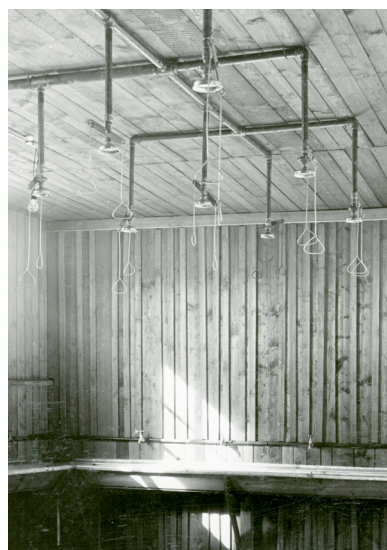
1 Výcvikový prostor tou dobou již nesl název SS-Truppenübungsplatz Böhmen a tábor v Břežanech byl oficiálně Arbeitserziehungslager Breschan.

Palandy v barácích pro kárance

Ordinace táborového lékaře

Umývárna se sprchami

Ti byli po příchodu ostříhání dohola a oblečení do uniforem po československé armádě, v táboře žili ve vojensko-vězeňském režimu a konali fyzicky náročné práce na zakázkách realizovaných na cvičišti českými firmami. Dohled nad nimi vykonávali příslušníci protektorátních bezpečnostních sborů (nejprve policie, později četnictva), správní a hospodářské záležitosti vyřizoval rovněž český personál, ovšem v čele tábora stál příslušník Gestapa. Život kárcanců provázela nedostatek jídla i ošacení a příkrývek, chlad

v nezateplených dřevěných barácích, tresty včetně bití a mizivá hygiena.²

Roku 1943 nechala služebna generálního velitele neuniformované policie protektorátní tábory fotografovat a ze snímků vytvořila album, jež existuje v konceptní a finální verzi.³ Na počátku obou se v části A nachází mapa protektorátu se zakreslením stávajících, stavěných a plánovaných pracovních táborů, poté skici těch, které byly realizovány: Hradištko, Planá nad Lužnicí, Mirošov, Moravská Ostrava-Vítkovice a Moravská Ostrava-Kunčice, i ne-

realizovaných pracovních-výchovných táborů Běchovice a Terezín, dále tzv. cikánských táborů Lety a Hodonín u Kunštátu a internačního tábora Svatobořice. Část B je fotografická a skládá se ze snímků pořízených ve čtyřech z výše uvedených pracovních-výchovných středisek, z nichž zachycen není Mirošov. Konceptní verze obsahuje k Hradištku o dvě fotografie více než finální, celkem devatenáct, ostatní tábory se fotografiemi neliší.

Unikátnost této dokumentace vyplývá již ze skutečnosti, že internační zařízení v protektorátu během války

2 Podrobněji k tématu viz ZOUZAL, Tomáš: *Na cvičišti SS. Život ve výcvikovém prostoru Böhmen za 2. světové války*. Ústav pro studium totalitních režimů – Naše vojsko, Praha 2024.

3 Album nese na deskách označení „Der Generalkommandant der nichtuniformierten Protektoratspolizei. Anlagen zu St I-10-108-02. Band II“. Exempláře finální verze jsou uloženy v Archivu bezpečnostních složek (sbírka *Různé německé bezpečnostní složky*, sign. 135-14-2) a v Národním archivu (fond Generální velitel neuniformované protektorátní policie, jehož nová inventarizace se připravuje).

4 „Nepřichází-li práce k Tobě...“ *Různé podoby nucené práce ve studiích a dokumentech*. Česko-německý fond budoucnosti – Kancelář pro oběti nacismu, Praha 2003.

5 Fotografie v katalogu výstavy: KOKOŠKOVÁ, Zdeňka – KOKOŠKA, Stanislav (eds.): *Museli pracovat pro Říši. Nucené pracovní nasazení českého obyvatelstva v letech 2. světové války*. Státní ústřední archiv v Praze, Praha 2004, s. 66.

6 WAGNER, Jens-Christian a kol.: *Nucená práce. Němci, nuceně nasazení a válka*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2014.

7 L. Hašková vytvořila na Hradištku tabule naučné stezky, jejichž obsah byl zveřejněn i knižně, přičemž bylo otištěno pět fotografií z alba popsaného v pozn. 3. Viz HAŠKOVÁ, Lucie: *Vystěhované Hradištko. Naučná stezka – ukázky*. In: ŠMERÁK, Václav a kol.: *Ohlédnutí. Almanach. 1942–2012. Vzpomínky pamětníků na vystěhování obyvatel Neveklovska a Sedlčanska za II. světové války ve středních Čechách*. Mezi řekami, Krňany 2012, s. 109–110. Uvedený almanach vznikl péčí předsedy sdružení Mezi řekami Václava Šmeráka, stejně jako pozdější infosešit *Hradištko a okolí*, v němž L. Hašková v podrobnějším článku *Hradištko a 2. světová válka*, s. 77–79 publikovala z alba sedm fotografií. Viz ŠMERÁK, Václav (ed.): *Hradištko a okolí. Mezi řekami*, Krňany 2019, s. 77–79.

Pohled na pracovní-výchovný tábor Hradištko, vpravo dva dlouhé dřevěné baráky k ubytování káránců, vlevo patrová budova velitelství

Fotograf Jiří Jeníček

zpravidla profesionálně fotografována nebyla (na rozdíl od táborů říšských), a některé ze snímků se tak po roce 2000 v souvislosti s odškodňováním nuceně nasazených a výzkumem související problematiky zaslouženě dočkaly zveřejnění. Co se týče snímků z Hradištká, je známá zejména fotografie pracujících vězňů, jimž napřaženou rukou jakoby udílí pokyny důstojník SS stojící na pařezu (viz s. 68). Objevila se na obálce kolektivní monografie *„Nepřichází-li práce k Tobě...“*⁴ z roku 2003, na výstavě Národního archivu *Museli pracovat pro Říši* i v publikaci k ní vyšlé rok poté⁵ a po dalších deseti letech na plakátech i billboardech mezinárodní putovní výstavy představené v Praze pod názvem *Nucená práce. Němci, nuceně nasazení a válka*, kdy byla také použita na obálce stejnojmenné publikace – katalogu výstavy.⁶

Další snímky z Hradištká publikovala hradištská knihovnice a později též místostarostka obce Lucie Hašková, dlouhodobě se věnující výzkumu a popularizaci místní historie.⁷

Jiří Jeníček (1895–1963)

Člen Svazu čs. výtvarných umělců, teoretik, fotograf a filmař. Zúčastnil se řady domácích i zahraničních výstav, roku 1936 patřil k hlavním organizátorům mezinárodní výstavy fotografie v pražském Mánesu, která se řadí k nejkvalitnějším akcím tohoto druhu v historii Československa. Jako kritik tradicionalismu blízký avantgardním proudům seznamoval českou fotografickou obec s novými trendy, usiloval o aktualizaci fotografie a zachycení každodennosti. Spjoval principy nové věcnosti s fotožurnalismem, často zachycoval prostředí města s jeho architekturou, také sociální témata, nechybí ani snímky venkova. Před druhou světovou válkou fotografoval i natáčel pro československou armádu a část fotografií publikoval ve dvou knihách. V době protektorátu vytvořily jeho snímky obrazový doprovod knížky *Má vlast* od Marie Majerové (Dědictví Komenského, Praha 1940), po válce připravil výstavu *Pražské povstání*, která fotožurnalistickou formou přibližovala dění v hlavním městě během květnových dnů. Snímky metropole doprovázely publikace *Praha stará i moderní* (Za svobodu, Praha 1932), *Chrám sv. Víta v obrazech Jiřího Jeníčka* (Universum, Praha 1947) a *Praha jasně okřídlená* (Československé filmové nakladatelství, Praha 1948), v níž jeho fotografie uvozuje předmluva Jaroslava Seiferta. Vydal také příručky *Úvahy o fotografii* (Československé filmové nakladatelství, Praha 1947), *O fotografické kompozici* (Orbis, Praha 1960) a k historii fotografie v Československu knihu *Fotografie jako zření světa a života* (Československé filmové nakladatelství, Praha 1947).

Zdroje: Národní archiv, f. Policejní ředitelství Praha II – všeobecná spisovna 1931–1940, sign. J1255/4 (tam i Jeníčková portrétní fotografie); FÁROVÁ, Anna: *Jiří Jeníček*. Státní nakladatelství krásné literatury a umění, Praha 1962; DUFEK, Antonín: Fotografie třicátých let. In: *Dějiny českého výtvarného umění (IV/2) 1890/1938*. Academia, Praha 1998; MLČOCH, Jan: *Jiří Jeníček* (nepublikovaný doprovodný text k výstavě fotografií J. Jeníčka uspořádané roku 2001 v Galerii Josefa Sudka).

Výdej jídla z várníc do ešusů za dohledu strážného

Vykládání kamenů holýma rukama

Fotografie byly ovšem dosud otiskovány pouze výběrově a vesměs bez bližší identifikace. Na základě hlubšího studia dějin tábora lze nyní například doplnit, že zmíněným důstojníkem je SS-Hauptscharführer Bruno Henning, který byl v roce 1943 jmenovaný velitelem tábora Hradištko.⁸ Zde otištěné fotografie z alba také poskytují plnější pohled na podobu tábora a činnosti v něm se nacházejících lidí.

Autor fotografií zůstával dlouho neznámý. Okolnosti jejich vzniku však poodhaluje zápis v deníku odbořového rady ve služebně generálního velitele neuniformované policie Jiřího Letova z března 1943: „Pro zprávu o táborech do Berlína bude nám Jeníček

fotografovat tábory.“⁹ Je zřejmé, že myšlen je Jiří Jeníček, ve své době známý fotograf a také autor krátkých filmů,¹⁰ který se s Letovem znal již před válkou. Oba byli důstojníky čs. armády (Letov podplukovníkem a Jeníček štábním kapitánem) pracujícími na její obrazové propagaci, roku 1938 společně vydali fotografickou publikaci *Česko-slovenská armáda*.¹¹

Fotografie pořízené Jeníčkem na Hradištku jsou dvojího druhu. Zobrazují jednak budovy tábora, a to exteriéry i interiéry, jednak osoby v něm žijící. První část je historicky zajímavá z důvodu pozdější úpravy areálu na pobočku koncentračního tábora a poválečného zániku většiny budov. Z doby,

kdy se zde pracovně-výchovný tábor nacházel, neexistují kromě Jeníčkových téměř žádné fotografie.¹² Díky jeho snímkům je možné vidět areál v komplexnosti a nahlédnout i do různých budov a místností – ubikací, úřadovny, ordinace apod. Druhá část zachycuje hierarchizovanou strukturu osazenstva – velitele, strážné a zejména káranče a jejich práci.

Při prohlížení fotografií a jejich srovnání s jinými Jeníčkovými pracemi je patrný dokumentárně-propagační charakter snímků ovlivněný tvorbou krátkých filmů. Pro autora je například typické sledování vztahu lidí a hmoty, stejně jako zachycení vnitřního napětí, energie a náročnosti

⁸ Bruno Henning (nar. 1912 ve Výmaru), v letech 1933–1937 příslušník Leibstandarte SS Adolf Hitler, od roku 1937 zaměstnanec Gestapa v Lehnici, Berlíně a od března 1939 v Praze. Velitel pracovně-výchovných táborů Hradištko, Mirošov a Plzeň. Na konci války uprchl.

⁹ PAPE, Markus (ed.): *Sólo Jiřího Letova. Život a činnost důstojníka generálního štábu a experta na lágry podle archivních dokumentů a jeho deníků*. Triáda, Praha 2019, s. 143 (zápis z 11. 3. 1943). Informaci doplňuje *Národní archiv*, f. Generální velitel neuniformované protektorátní policie, nezpracováno, zprávy o činnosti (sign. II 1620/44), spis VuR-II-1620-13/3-43-1, kde se hovoří o naléhavosti zhotovení bližší nespecifikovaných fotografií od Jeníčka, vzhledem k datu (13. 3. 1943) jde nepochybně o fotografování táborů.

¹⁰ FÁROVÁ, Anna: *Jiří Jeníček*. Státní nakladatelství krásné literatury a umění, Praha 1962, s. 16.

¹¹ LETOV, Jiří – JENÍČEK, Jiří – PACÁK, Vladimír (eds.): *Česko-slovenská armáda*. Nakladatelství Svazu čs. důstojnictva VOK, Praha 1938.

¹² V době psaní tohoto článku je známo několik snímků, které uchovává Regionální muzeum v Jílovém u Prahy.

některých vykonávaných činností, využití diagonály, podhledů či nadhledů apod.¹³ Ve vztahu ke skutečným poměrům v táboře je výpověď snímků samozřejmě zavádějící a je nutné vnímat ji kriticky. Místnosti na fotografiích jsou čisté a vybavené, pracující mají vojenské boty a oblečení v dobrém stavu, počasí je slunečné a teplé. Nejen poválečné výpovědi, ale i dobové dokumenty včetně zpráv J. Letova však dokládají, jak byla realita fotografiím vzdálena – pracovalo se za každého počasí, oblečení a bot se nedostávalo, chyběly rukavice, lékař v táboře nebyl, hrozily epidemie atd.

Při znalosti historie tábora si lze klást otázku, proč Jeníček fotogra-

fování přijal. Lze se domnívat, že o poměrech v nich panujících věděl jen velmi málo (např. od Letova) a možná i vnitřně souhlasil s převýchovou nepracujících (v táboře nebyli jen utečenci z nasazení, ale i lidé, kteří se práci vyhýbali v každé době). Kromě toho šlo o zakázku, tedy i finanční příjem, a v jeho postavení někdejšího československého důstojníka mohlo být odmítnutí nebezpečné. Ať již tomu bylo jakkoli, Jeníčkovy fotografie pracovních táborů každopádně představují unikátní materiál, který bude v budoucnu nepochybně ještě více analyzován a využit.

Veškeré uvedené snímky tábora jsou uloženy v Národním archivu,

fond Generální velitel neuniformované protektorátní policie. Autor děkuje za vstřícnost správkyni fondu Mgr. Monice Václavíkové.

TOMÁŠ ZOUZAL (1987), absolvoval studium historie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Po učitelském působení nastoupil odbornou dráhu

v Masarykově ústavu a Archivu Akademie věd ČR a od roku 2018 v Ústavu pro studium totalitních režimů. Specializuje se na vybrané otázky z českých dějin 19. a 20. století, k historii výcvikového prostoru Böhmen publikoval knihy *Zabráno pro SS* (Naše vojsko, Praha 2016) a *Na cvičišti SS* (ÚSTR – Naše vojsko, Praha 2024)

Velitel tábora Bruno Henning s nastoupnými příslušníky strážního oddílu

13 Na území (někdejšího) výcvikového prostoru Böhmen fotografoval Jeníček vícekrát, jak dokládá snímek Česká krajina zobrazující kostel na Chvojínku. Viz JENÍČEK, Jiří: *Fotografie jako zření světa a života*. Československé filmové nakladatelství, Praha 1947, s. 245.

Bruno Henning (na pařezu) a strážný dohlížíjí na práci v táboře

Káránci seřazení při nástupu

S krumpáči a lopatami při skrývce zeminy

Skrývka a nakládání zeminy do vozíků, vpravo stojí velitel Henning, u něj zřejmě představitel či zaměstnanec jedné z firem zajišťujících práce na budovaném cvičišti